

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

TIL VA MADANIYAT

ISSN 2181-922X

2023 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz

O'ZBEKISTON

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2023 Vol. 2

**www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosarlari: Nodir Jo'raqo'ziev
Ziyoda Teshaboyeva
Mas'ul kotiblar: Ozoda Tojiboyeva
Sanjar Mavlyanov

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farxod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Murtazo Sayidumarov, G'aybulla Boboyorov, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odinaxon Jamoldinova.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Üşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

“O'zbekiston: til va madaniyat” jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:

Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editors in Chief:

Nodir Jurakuziev
Ziyoda Teshabaeva

Executive secretaries:

Ozoda Tajibaeva
Sanjar Mavlyanov

Editorial board

Hamidulla Dadaboev, Mustafo Bafoev, Samikhan Ashirboev, Shodmon Vohidov (Tajikistan), Qozoqboy Yuldashev, Farhad Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Azerbaijan), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jurakulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Murtazo Sayidumarov, Gaybulla Babayarov, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odinakhan Jamoldinova.

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Abdulaziz Mansur (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Tanju Seyhan (Turkey)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Hisao Komatsu (Japan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akrom Habibullaev (USA)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Bahtiyar Aslan (Turkey)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Emek Üşenmez (Turkey)	Marc Toutant (France)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Botir Elov, Shahlo Hamroyeva, Oqila Abdullayeva, Zilola Husainova, Nizomaddin Xudayberganov Agglutinatív tillar uchun pos teglash va stemming masalasi (turk, uyg'ur, o'zbek tillari misolida).....	6
--	---

Gültəkin Əliyeva Cümlədə konversiyanın sintaktik funksiyasi.....	40
--	----

Rafiqjon Zaripov Til menejmenti va tilni rejalashtirish tushunchalarining lingvosiyosiy yondashuvlari.....	57
---	----

Fizuli Mustafayev Kino dilində Azərbaycan toponimləri.....	69
--	----

Shodiya Rahimova O'zbek va ingliz tilshunosligida attributiv qo'shma so'z yoxud "bahuvrihi"larning o'rganilishidagi ba'zi muammolar.....	85
---	----

Adabiyotshunoslik

Gulbahor Ashurova Kichik nasriy asarlarda Alisher Navoiy siymosining talqin etilishi.....	97
---	----

Oyjamol Boboqulova Navoiy ijodida rind obrazi va estetik ideal masalasi.....	111
--	-----

CONTENT

Linguistics

Botir Elov, Shahlo Hamroeva, Oqila Abdullaeva,

Zilola Husainova, Nizomaddin Khudayberganov

The Problem of pos Tagging and Stemming for Agglutinative

Languages (turkish, uyghur, uzbek languages).....6

Gultekin Aliyeva

Syntactic function of conversion in a sentence.....40

Rafiqjon Zaripov

Lingvopolitical approaches to the concepts of language

management and language planning.....57

Fizuli Mustafayev

Azerbaijani toponyms in the language of cinema.....69

Shodiya Rahimova

Some problems in the study of attributive compound words or

"bahuvrihi" in Uzbek and English linguistics.....85

Literature

Gulbahor Ashurova

Interpretation of the character of Alisher Navoi in small prose works.....97

Oyjamol Bobokulova

The image of the rind and the issue of the aesthetic ideal in

Navoi's work.....111

Cümlədə konversiyanın sintaktik funksiyası

Gültəkin Əliyeva¹

Özet

Məqalə qrammatikanın aktual bir mövzusunə həsr olunmuşdur. Nəinki Azərbaycan və rus dilində, ümumiyyətlə dilçilikdə qrammatik səviyyədəki asimmetriklik daha mürəkkəb xarakterə malikdir. O, həm sistemdə bütövlükdə, həm də qrammatik vahidlərin strukturunda və onların funksionallığında təzahür edir.

Məqalədə qrammatik asimmetrikiyin mövcudluq formalarından biri olan nitq hissəsinə mənsub sözlərin digər nitq hissəsinə keçməsinə diənilir. Keçid prosesində sözün qabığındə və cildində heç bir dəyişiklik edilmir, formalar üst-üstə düşür. Əsas etibarə ilə bu formalar arasında olan münasibətlərin funksional xarakteri açılır, eləcə də fərqli paradigmlər dəqiqləşdirilir. Substantivləşmədə sintaktik funksiya ikinci planda təzahür edir. İsimləşən hər hansı bir morfoloji kateqoriya mübtədə, tamamlıq rolunda çıxış edir və bu bir qanunauyğunluq kimi özünü göstərir.

Açar sözləri: *nitq hissələri, cümlə üzvləri, konversiya, qrammatika, sintaktik əlaqə.*

Giriş

Sözlər dilçilikdə (morfolojiyada) əsasən nitq hissələri kimi öyrənilir. Nitq hissələri öz mənalarına, cümlədə digər sözlərlə münasibətinə, roluna və qrammatik formasına görə fərqlənən söz sinifləridir. Adətən qrammatikanın morfolojiya şöbəsində öyrənilən və “nitq hissələri” adlandırılan sözün qrammatik qrupları ardıcıl olaraq müəyyənləşdirilmiş və bütün dillərin qrammatikadan bəhs edən əsərlərində bu və ya digər dərəcədə öyrənilmişdir. Nitq hissələri ilə bağlı bir neçə nəzəri istiqamət mövcuddur. Bir qrup mütəxəssis üçün nitq hissəsi sözə məxsus olan bütün semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlərin cəmini özündə ümumiləşdirən leksik-qrammatik söz kateqoriyasıdır. Başqalarının

¹Əliyeva Gültəkin Alışan qızı – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

E-poçta: drgultekin.aliyeva@mail.ru

ORCID ID: 0009-0004-3197-3654

Alıntı için: Əliyeva G.A. 2023. “Cümlədə konversiyanın sintaktik funksiyası”. *Özbekistan: Dil və Kültür* 2: 40–56.

fikrincə, nitq hissəsi formal qrammatik kateqoriya, yaxud ayrılıqda sözün ancaq morfoloji xüsusiyyətləri əsasında, habelə sintaktik funksiyanı da nəzərə almaqla müəyyənləşdirən söz sinfidir. O.P.Sunik isə belə hesab edir ki, nitq hissələrinin təsnif meyarları həmin dilin tipoloji quruluşundan asılıdır. Yəni bundan asılı olaraq hər bir dildə müxtəlif meyarların tətbiqi üstünlük təşkil edir. O qeyd edir ki, rus və digər dillərdə isim, sifət, say, əvəzlik bir qrupda birləşə bilsə də, bir qrup dillərdə (məsələn, Çin dilində) bu, belə olmur. Dilçi bütün təsnif meyarlarını qəbul edir və nitq hissələrini leksik-qrammatik söz qrupları adlandırır.

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində də nitq hissələri və onların təsnifinə münasibət eyni olmamışdır. Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin “Qrammatika” kitabında bütün sözlər semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplərə görə doqquz yerə bölünür. Onlar sintaktik prinsipi qəbul etmələrinə baxmayaraq, təsnif prosesində bu meyardan istifadə etmirlər. Əksər dilçilərin “zərf” deyə qəbul etdikləri sözləri onlar hərəkətin keyfiyyəti kimi qiymətləndirərək sifət hesab edirlər. S.Cəfərov, Ə.Abbasov və D.Quliyevin “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında nitq hissələrinin təsnifində sintaktik və morfoloji əlamətlər bir-birilə qarışdırılır. Q.Kazımov nitq hissələrinin təsnifi zamanı ənənəvi üç prinsipi qəbul edir. Lakin onun fikrincə, bu meyarların tətbiqi zamanı hansının birinci olması əsas məsələlərdəndir. “Heç şübhəsiz, sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların leksik-qrammatik mənası nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən sözlərin əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür” [Kazımov 2000, 98]. Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif alimlərin bu aspektdə fikirlərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, onların çoxu nitq hissələrinin təsnifi zamanı bu kriteriyaların hamısının tətbiqini vacib hesab edirlər. Biz də bu qənaətdəyik ki, birinin daha öndə tətbiq edilməsi ilə hər üç prinsipin tətbiqi nitq hissələrinin təsnifində vacibdir.

Rus dilində də ən məşhur dilçilər nitq hissələrinə, onların təsnifinə dair müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Müasir rus dilçiliyi bu sahədə, o cümlədən digər sahələrdə bu dilin tədqiqatçılarından hamı tərəfindən daha çox qəbul edilən akademik V.V.Vinoqradovun fikirlərinə söykənir, əsasən ona istinad edir. V.V.Vinoqradov rus dilində nitq hissələrinin müxtəlif kateqoriyalar üzrə bölündüyünü qəbul edir. Onun fikrincə, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər sintaktik vəzifələrinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, leksik mənalarına, məntiqi və qrammatik kateqoriyalarına görə fərqlənir.

V.V.Vinoqradov rus dilində sözləri bu cür qruplaşdırır: “Əsas nitq hissələri – adlar (isim, say, sifət), əvəzlilik, feil, zərf, vəziyyət kateqoriyası; köməkçi nitq hissələri (ədat, bağlayıcı, önlük), nida, modal sözlər” [Виноградов 1970, 45].

Müasir dilçilikdə dilçilər arasında belə bir fakt şübhə yaratmır ki, dil sisteminə asimmetriklik xasdır. Bu da dilin bütün səviyyələrinə nüfuz edir və o cümlədən nitq hissələrinin özünə məxsus semantik, formal və funksional çarpazlaşmasında özünü büruzə verir. Dildə qrammatik səviyyədəki asimmetriklik daha mürəkkəb xarakterə malikdir. O, həm sistemdə bütövlükdə, həm də qrammatik vahidlərin strukturunda və onların funksionallığında təzahür edir. Qrammatik asimmetrikliyin mövcudluq formalarından biri də bir nitq hissəsinə mənsub olan sözlərin digər nitq hissəsinə keçməsidir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Belə ki, bir nitq hissəsinə mənsub olan sözlərin digər nitq hissəsinə keçməsi prosesini Ş.Balli, Y.A.Rubinçik transpozisiya, A.İ.Smirnitski, A.Axundov konversiya, E.Kuriloviç derivasiya adlandırırlar. Eyni hadisəni L.V.Borte transkateqoriyallaşma, M.F.Lukin substitusiyası, A.V.Şerba, V.V.Vinoqradov və V.N.Miqirin transformasiya, hibrid-ləşmə terminləri ilə adlandırmışlar. “Transformasiya” termini şəklini dəyişmə, başqa bir hala düşmə deməkdir. “Transpozisiya” termini isə yerdəyişdirmə, köçürmə, köçürülmə mənasındadır. “Hibridləşmə” termini isə cütləşdirmə, qoşalaşdırma anlayışını ifadə edir. Keçid prosesinin dil sistemində tanınması və onun perspektivlərinin dərk edilməsi, keçidin tipologiyasının yaradılmasına cəhd göstərilməsi, şübhəsiz, mühüm məsələlərdəndir.

Konversiya barəsində türkoloqlar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup türkoloqlar konversiyayı qrammatik formalı funksional hadisə, digərləri isə türk dillərindəki kök morfemlərin keçmiş sinkretizminin qalığı hesab edirlər. Bu iki qrup türkoloqların fikirlərindəki uyumsuzluğu və müasir türk dillərində müşahidə olunan konversiya hadisəsinin xarakterində və təzahür formalarındakı fərqləri görəndə N.Dmitriyev konversiyayı bir nitq hissəsindən digərinə elə müntəzəm keçid hadisəsi hesab edir ki, bu zaman sifət – isim, isim – sifət, feil – isim, isim – feil və s. tipli ikifunksiyalı söz meydana çıxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, birinci qrup türkoloqlar kimi, N.Dmitriyev də həmin hadisə zamanı meydana çıxan ikifunksiyalı sözü onun etimologiyasından çıxış edərək iki nitq hissəsindən birinə aid edir, amma bu zaman formal olaraq həm də onun mənasına və funksiyasına əsaslanır [Дмитриев 1948, 81].

Azərbaycan dilçiliyində konversiya hadisəsinə geniş və təfəsilatlı baxış akademik A.Axundova məxsusdur. Alim konversiyaya həsr etdiyi tədqiqatlarında onu söz yaradıcılığı üsullarından biri hesab edir və leksik-qrammatik hadisə sayır. A.Axundov Azərbaycan dili materiallarını nəzərdən keçirməklə, konversiyanın özünü dörd səviyyədə – sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik və semantik səviyyələrdə göstərdiyini qeyd edir [Axundov 1977, 69]. Sintaktik konversiyanı ilk, semantik konversiyanı son mərhələ sayan alim konversiyanın növləri olaraq substantivləşməni (isimləşmə), adyektivləşməni (sifətləşmə), pronominallaşmanı (əvəzləşmə), verballaşmanı (feilləşmə), adverbiallaşmanı (zərfləşmə), konyuk-sionlaşmanı (bağlayıcılaşma) göstərir. Konversiyanın ilk üç səviyyəsində onun bütün növləri iştirak etsə də, dördüncü səviyyə yalnız substantivləşmə növü ilə məhdudlaşır.

C.Cəfərov dilimizdə konversiyanın ən çox substantivləşmə, atributivləşmə (adyektivləşmə), adverbiallaşma növlərinin geniş yayılması fikrinin tərəfdarıdır. C.Cəfərovun fikrincə, mübtəda isimlə deyil, başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduqda həmin nitq hissələri ismi, təyin sifətlə deyil, başqa nitq hissələri ilə işləndikdə onlar sifəti, eləcə də zərflilər zərflərlə deyil, başqaları ilə ifadə olunduqda zərfləri xatırladır [Cəfərov 1983, 7]. Düşünürük ki, C.Cəfərovun yanaşması doğrudur. Çünki məhz bu zaman nitq hissələrində keçid baş verir. Nitq hissələrində keçid baş verdiyindən sözlər keçdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Q.Talıbov müasir Azərbaycan dilində müəyyən bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsi vəzifəsində işləmə bildiyini qeyd edir və bununla da həmin vəzifədə işlənərək onun ilk mənsub olduğu nitq hissəsinin funksiyasını saxladığını vurğulayır. O qeyd edir ki, sifət zərf vəzifəsində işləndikdə öz leksik mənasını (sifətliyini) saxlayır [Talibov 1988, 54]. Bu fikir özünü bəzən tam doğrultmur.

Azərbaycan dilində konversiyanın struktur-semantik növlərindən ən çox substantivləşmə araşdırılıb. Bu istiqamətdə M.Adilov, Ə.Cavadovun tədqiqatları daha maraqlıdır. Substantivləşməni semantik sözdüzəltmə üsulu hesab edən M.Adilov və Ə.Cavadov Azərbaycan dilində onun çox geniş yayıldığını, sözün substantivləşməsi zamanı əşyalıq mənası kəsb etdiyini, ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini qəbul etdiyini qeyd edirlər [Adilov 1966, 88].

Flektiv dil olan rus dilində konversiya hadisəsi ingilis dilində olduğu kimi geniş yayılmışdır. Konversiya hadisəsi bu dilin söz yaradıcılığı sahəsində, həmçinin qrammatika və leksikasında

da ətraflı araşdırılmışdır. Belə dilçilərdən V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski, E.S.Kubryakova, E.P.Kaleçits, T.P.Lomtev, E.T.Çerkasova, O.M.Kim və başqalarının adlarını sadalamaq olar. Rus dilçiliyində konversiya hadisəsinə həsr edilmiş əsərlərdə bu dil hadisəsi ən çox “keçid” termini adı altında tədqiq edilir. V.V.Vinoqradov rus dilində feili sifət → sifət, sifət → isim, isim → əvəzlik, sifət → əvəzlik, say → əvəzlik istiqamətində keçidin baş verdiyini yazır [Виноградов 1970, 305-309].

Konversiyanı tədqiq edən dilçilər bu dil hadisəsinin fərqli təsnifini vermişlər. Dilçilərdən C.Cəfərov bu növlərə substantivləşmə, adverbiallaşma, əvəzlikləşmə, bağlayıcılaşma, qoşmalaşma, nidalaşma, modallaşma, ədatlaşmanı, T.İ.Arbekova verballaşma, substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşmanı aid etmişdir.

Konversiyanın ən fəal və ən çox tədqiq olunmuş növü substantivləşmədir. Bu növ, demək olar ki, əksər dünya dillərində özünü büruzə verir və müxtəlif morfoloji quruluşa malik Azərbaycan və rus dillərində bu sözyaratma üsulu ilə çoxlu sayda isimlər əmələ gəlmişdir. Bu barədə çox məşhur rus dilçi alimləri F.İ.Buslayevin, A.A.Potebnyanın, A.İ.Smirnitskinin, A.A.Şahmatovun, Ə.Abdullayevin, A.M.Peşkovskinin, alman dilçiləri Y.Qrimmin, G.Paulun, Azərbaycan dilçilərindən A.Axundovun, Ə.Cavadovun, C.Cəfərovun və digərlərinin çox maraqlı və tutarlı fikirləri vardır və bu fikirlər məqalədə öz əksini tapmıdır. “Substantivləşmə” termini latın dilində *substanje*, *substantive* sözündən olub və mənası əşya, isim deməkdir. Bu anlayış sifət, say, əvəzlik, zərf və feilin müəyyən kontekstdə əşyalıq məzmunu kəsb etməsi və ismə məxsus bütün morfoloji əlamətlərin öz üzərinə keçirilməsi prosesinə əsaslanır. Nitq hissələri arasında ən çox substantivləşən nitq hissəsi sifətdir. Bu sözyaratma məhsullarına türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tez-tez rast gəlmək olur. Atalar sözlərimizdə, zərb-məsəllərimizdə, klassik və müasir poeziya nümunələrimizdə buna misallar yüzlərlədir. Məsələn: *Toxun acdan xəbəri olmaz. Doğruya zaval yoxdur. Kar könlündəkinə ağlayar. Ağıllı bir dəfə aldanar. Bir gözəl gördüm bu gün, canlarda candan artıqdır* (A.Ələsgər). *Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bütün əfsanədir*. (S.Vurğun) və s. Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrdəki sifətlər bütünlüklə ismin əlamətlərini qəbul etmiş – əşyalaşmış, ismin paraqdiqmasını mənimsəmiş və mübtəda, tamamlıq, xitab funksiyalarında çıxış edirlər.

Sifətin substantivləşməsi (isimlərin əşyalaşması) dünyanın bütün dillərində geniş yayılmış hadisədir. Azərbaycan

dilinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş bir əsərdə deyilir: “*Substantivləşmə maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətlərin maddi varlığı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir. Daha doğrusu, əşyanın malik olduğu əlamət və keyfiyyətin biri qabarıq şəkildə nəzərə cərpdirilir və ya əlamət və keyfiyyətlə haqqında söhbət gedən əşyaya işarə edilir*” [Azərbaycan dilinin qrammatikası 1960, 59].

Rus dilində sifətlərin ismə keçməsi olduqca məhsuldardır. Nümunələrə baxaq: *Почти ежедневно он проходил мимо кондитерской фабрики* (sifət) – *Объелся без меры конфет в кондитерской* (isim); *Врач терпеливо выслушал все жалобы больного* (isim) – *Врач осмотрел больного ребенка* (sifət).

Məlum olduğu kimi, sifət sifət kimi işlənərkən, yəni cümlədə ismin təyini vəzifəsində çıxış edərkən Azərbaycan dilində hallanmır, cəmlənmir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Bu cəhətdən rus dilinin sifətlərindən fərqlənir. Azərbaycan dilində isə sifət heç bir şəkilçi qəbul etmədən təyin etdiyi ismə yanaşır, onunla yanaşma əlaqəsinə girir, məsələn:

gözəl qız (tək) – *gözəl qızlar* (cəm).

gözəl qızı (tək, təsirli hal) – *gözəl qızları* (cəm, təsirlik hal);

красивая девушка (tək) – *красивые девушки* (cəm)

красивую девушку (tək, təsirlik hal) – *красивых девушек* (cəm, təsirlik hal).

Göründüyü kimi hər iki dildə isim dəyişir, onu təyin edən sifət isə Azərbaycan dilində dəyişmir, rus dilində isə dəyişir.

Azərbaycan dilində sifətlərin dərəcə göstəricilərindən başqa heç bir morfoloji əlamətləri yoxdur.

Bütün hind-Avropa dillərində sifətlər substantivləşir, yəni ismə çevrilir. Struktur dilçiləri istisna etmək şərtilə, digər bütün dilçilər cümlənin baş üzvləri kimi mübtəda və xəbəri qəbul edirlər, lakin bəzən mübtədanı subyekt, xəbəri isə predikat kimi nəzərdə tuturlar.

Məlum olduğu kimi, subyekt və predikat məntiqin, mübtəda və xəbər dilçiliyin (qrammatikanın) terminləri və kateqoriyalarıdır. Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən cümlənin (əslində hökmün) subyektdən başqa yerdə qalan bütün sözləri (üzvləri deməzdim) predikat hesab olunur, qrammatikada isə xəbər konkret bir söz və ya birləşmiş bir söz birləşməsidir.

Sifət aşağıdakı hal formalarda xəbər rolunda ola bilər: substantivləşmiş sifətlər, müqayisə dərəcəsinə olan sifətlər, mürəkkəb sifətlər. Məsələn, qaraçay-balkar dilində xəbər mövqeyində çıxış edən sifətlər bəzən predikativ şəkilçi qəbul etmir,

sadəcə olaraq öz predikativ funksiyasını postpozitiv mövqeləri ilə ifadə edir. “Mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbəri kimi çıxış edən sifətlər isə əksər hallarda predikativ şəkilçi qəbul etmir, görünür, bu, həmin şəkilçilərin üslubi baxımdan ağırlıq yaratması ilə əlaqədardır” [Соцаев 1976, 87].

Sifətin əsas sintaktik funksiyalarından biri onun predikativliyidir.

Məlum olduğu kimi, sifətlərə əşyanın və ya hadisənin xüsusiyyət, əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlər daxil edirlər. Müəyyən mənada sözün semantik qeyri-müəyyənliyi anlayışın hərəkiliyində əks olunur, ola bilsin ki, bu, bir sıra sosiolinqvistik amillərlə bağlıdır.

Müstəqil bir nitq hissəsi kimi daimi və uzunmüddətli əlamət ifadə edən sifət cümlədə daha çox təyin rolunda çıxış edir. Təyin əşyanın mənşəyini, kəmiyyətini və mənsubluğunu ifadə edə bilir.

Kiçik qızlar söz birləşməsində hansı sözün əsas, hansının asılı olduğunu (təyin edənin və ya təyin olunanın) demək bir qədər çətindir. Doğrudan da təyin olunan olmazsa, təyin edən də olmaz. Birinin varlığı digərinin varlığını şərtləndirir, digər tərəfdən, kiçik sifətinin yayılma enerjisi, potensialı daha geniş və güclüdür. O, mütləq şəkildə isimlə tamamlanma (bu halda *qızlar* sözünü) tələb edir. İsim isə kifayət qədər müstəqildir və təyin edən olmadan da mövcud ola bilir. Bu baxımdan hansı tərəfin əsas olması məsələsi bir qədər qəlizləşir. Məsələnin həllinin əsas tərəfi onunla bağlıdır ki, birləşmə daxilində əsas və asılı tərəflərin müəyyən edilməsi daha çox məntiqi əsaslıdır. Yalnız məntiqi cəhətdən *qızlar* sözü *kiçik* sözündən daha vacib, daha dominantdır. Deməli, “əsas və asılı tərəf” münasibətləri qrammatik deyil, məntiqi münasibətlərdir.

Bu nümunədə hər bir komponent özündən sonrakı komponentin işlədilməsi üçün zəmin yaradır, onlardan biri fakültativ, digəri vacibdir. Təyin edən tərəfdən əlaqə vacibdir, təyin olunan tərəfdən olan əlaqə isə fakültativdir. Təyin edən təyin olunandan asılı olaraq onun qrammatik formasını alır. Lakin təyin edən də təyin olunandan asılıdır: o, təyin edənin – sifətin yanındakı mütləq sintaktik mövqeyi tutmuş olur. Buradan belə nəticə əldə edilir ki, qrammatik cəhətdən əsas tərəf sifətdir, məntiqi baxımdan isə isimdir. Deməli, söz birləşməsi daxilindəki əlaqə ikitərəfliyədir. Birtərəfli əlaqə dil reallığına ziddir.

Beləliklə, atributiv əlaqəli söz birləşməsində isim sifətin qrammatik formasını müəyyən etsə də, öz növbəsində özü də

sifətdən asılı olur: o, sifətin sintaktik intensiyasını reallaşdırır. Sifətin funksiyasının təhlili zamanı sintaktik meyar əsas götürülür.

Predikativ əlaqədən fərqli olaraq, atributiv əlaqə daha sabitdir. Bu əlaqə əvvəlcədən cümlə üçün komponentlər hazırlayır və bu əlaqə ilə əlaqələnen sözlər cümləyə vahid bir komponent kimi daxil olur. Kompleksdə olan sözlər bir-birinə elə sıx bağlanıb ki, ayrı-ayrılıqda onlar cümlə üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. V.M.Ludikova qeyd edir ki, “bu bağlılıq bir az daha gücləndikdə artıq mürəkkəb söz yaranır. Deməli, atributiv kompleks söz birləşməsi və mürəkkəb söz sərhəddində dayanır” [Лудыкова 2010, 176].

Beləliklə, təyin cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvləri kimi cümlənin əsas predikativ konstruksiyasına daxil deyildir.

Azərbaycan dilində sifətin əsas vəzifəsi cümlədə təyin kimi işlənməsidir. Əsli (sadə) sifətlərdən başqa, ismi (düzəltmə), feili sifətlər, habelə feili sifət tərkibləri də cümlədə təyin vəzifəsində işlənilir. Təyin bir cümlə üzvü kimi bütün başqa cümlə üzvlərini əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və s. xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirə bilir. V.M.Ludikova qeyd edir ki, “təyinlər həm sadə (əsli), həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sifətlərlə ifadə oluna bilər. Sifətlə ifadə olunan təyinlər təyin olunan əşyanın – cümlə üzvünün, əsasən, əlamət (rəng – əlamət, əlamət – keyfiyyət və s.) keyfiyyət (xarici xüsusiyyət – keyfiyyət, xasiyyət – daxili keyfiyyət, ümumi xasiyyət, və s.) və qismən də kəmiyyət məfhumunu müəyyənləşdirir” [Лудыкова 2010, 123].

Məlumdur ki, sifətin əsas sintaktik vəzifəsi cümlədə adlarla ifadə olunan hər hansı bir üzvü təyin etməkdir. Buna görə də sifətin quruluşca, semantik mənaca və dərəcəsinə görə hər cür növü cümlədə təyin vəzifəsində işləyə bilər.

Bildiyimiz kimi, isimlərdə olduğu kimi, substantivləşən sifətlər də cümlənin tamamlığı funksiyasında işlənilir.

Beləliklə, sifətlər cümlədə aid olduqları ismi əvəz etdikdə sifətə məxsus bir çox xüsusiyyətləri itirir və əvəzində işləndiyi ismin xüsusiyyətlərini qazanır, yəni isimləşir.

Sayların substantivləşməsi də hər bir dilin leksik və qrammatik sistemlərinin qarşılıqlı təması sayəsində mümkün olur.

Azərbaycan dilində yalnız o saylar cəm şəkilçisi qəbul edir ki, onlardan sonra *-la, -lə* şəkilçisi gəlir və bütövlükdə söz qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir: yüzlərlə, minlərlə, milyonlarla. C.Cəfərov belə qənaətdədir ki, sayların bütün növləri substantivləşə bilər: *Bir adam dördünün işini görürdü* (M.Hüseyn. Yeraltı çaylar dənizə axır); *İkimiz də mənhus köpək oğlununzindasında*

yatmışıq (M.İbrahimov. Gələcək gün). Rus dilində *одуh* sayının isimləşməsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: *Одуh в поле не воуh*.

Miqdar sayları mücərrəd anlayışları bildirəndə və konkret maddi aləmə isnadan işləndikdə substantivləşə bilər. Bu zaman onların ifadə tipləri də bir-birindən fərqlənir. İsim kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, cəmlənə bilər, cümlənin mübtədası, xəbəri, tamamlığı olur. Saylar cümlədə, əsasən, təyin olur: *Üçüncü mərtəbə hazır deyil*. Saylar isimləşəndə mübtəda olur: *Bəşincilər qalib gəldi*. Saylar isimləşəndə tamamlıq olur: *Bəşinciləri alqışladılar*. Saylar ismi xəbər olur həm isimləşəndə, həm də isimləşmədikdə: *Olimpiadada qalib gələn onunculardır* (kimlərdir? – isimləşib). *Əli məktəbdə birincidir* (neçəncidir? – isimləşməyib).

Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində əvəzliliklərin *substantivləşməsi* məsələsi də nəzərdən keçirilmişdir. Ancaq bizə belə gəlir ki, bu məsələ bir çox istisnalar, düzəlişlər tələb edir. İş burasındadır ki, əvəzliliklərin bəzi məna növlərinə substantiv məqamlarda işlənmək üzvi surətdə xarakterikdir. Bizim fikrimizcə, məsələn, şəxs, sual, qeyrimüəyyən və inkar əvəzliliklərinin hal, cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənməsi substantivləşməyə dəlalət edən bir amil kimi qiymətləndirilməli deyildir. Həmin əvəzliliklərin müvafiq sintaktik məqamlarda işlənməsi sadəcə olaraq onların həmin mövqelərdə işlənən isimlərə tuşlanmış olması ilə bağlıdır. Məsələn, sual əvəzlilikləri bütün hallarda işlənən isimlərə aid ola bilər: *kim? nə? kimin? nəyin?* və s. Həmin mövqeləri müşayiət edən sintaktik mənalar sual əvəzliliklərinin (eləcə də yuxarıda qeyd edilən başqa növdən olan əvəzlilikərin) birinci sintaktik vəzifələridir. Halbuki bütün başqa hallarda substantivləşmə sözlərin ikinci sintaktik vəzifəsi ilə bağlıdır. Ona görə də bizə belə gəlir ki, əvəzliliklərin yalnız o növlərinin substantivləşməsindən söhbət gedə bilər ki, onların birinci sintaktik vəzifəsi atributiv, işarətmə, təyinetmə səciyyəsinə olsun.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində əvəzliliklərin substantivləşməsi məsələsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Lakin onların da substantivləşməsi hallarına rast gəlmək olur. Məsələn, sual əvəzlilikləri cəm şəkilçiləri ilə işləndikdə ismə çevrilir və onun mövqeyində işlənir, şəxs əvəzlilikləri xəbər şəkilçisi qəbul edib isimləşir. Misallar: *Kimlər gəldi, kimlər getdi, bu dünyadan, bu dünyadan* (mahnı); *Hər zaman, hər yerdə mənəm deyənlər, Dostun ağ günündəqara geyənlər, Qəlbini qurd kimi söküb yeyənlər Bir daşı daş üstə qoymadı getdi* (S.Vurğun).

Rus dilində *моя, наши, сам, ничья, тот, этот* əvəzliliklərinin ismə keçmə hallarına tez-tez rast gəlinir: *Моя сегодня едут в деревню; Изроки согласились на ничью.*

Əvəzliyin özünəməxsus ümumi qrammatik mənası yoxdur. Hansı nitq hissəsini əvəz edirsə həmin nitq hissəsinin ümumi qrammatik mənasına uyğunlaşır. Əvəzliyin əsas xüsusiyyəti bütün nitq hissələrini əvəz etməkdədir. Məsələn: *Aşıqın üzünə gülməyə vüsal, Ona təsəllidir yuxuyla xəyal. Mənim qoca dostum, yaşın neçədir? – Altmış beşdir, – dedi usta yaşını.*

Şəxs əvəzlilikləri şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliliklərdir.

İşarə məqsədilə işlədilən əvəzliliklərə işarə əvəzlilikləri deyilir. *O, bu, elə, belə, həmin, hamən işarə əvəzlilikləridir. Sualları necə? nə cür? hansı?*

O, bu əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. *O* əvəzliyi həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənərək omonim olur. Şəxs əvəzliyi olduqda *kim? nə?* işarə əvəzliyi olduqda *hansı?* sualına cavab verir. *O* şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə hallanır, cəmlənir, mübtəda və tamamlıq olur. Məsələn: *O gəlir* (kim? – şəxs). *Onu çağırırlar* (kimi? – şəxs). *O kitabı mənə ver* (hansı?).

Bu işarə əvəzliyi əşyanı göstərmək üçün işləndikdə ismin xüsusiyyətini daşıyır, hallanır, cəmlənir, amma mənsubiyyətə görə dəyişə bilmir. Məsələn: *Bunu düzəlt. Bunlar bir təsəllidir.*

Elə, belə işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edəndən sonra hallanır və cəmlənir, yəni ismi əvəz edir. Məsələn: *eləsinə, beləsinə, belələri və s.*

Həmin əvəzliyi, əsasən, sifəti, bəzən də kontekst daxilində ismi, sayı və feili sifəti əvəz edir.

İsim: *Mən qızıl üzük aldım. Həmin üzüyü qardaşıma verəcəm.*

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər də ismin yerində işlənir. Qeyri-müəyyən şəxsi (əşyanı) bildirən əvəzliliklərə qeyri-müəyyən əvəzliliklər deyilir. *Kimsə, hərə, biri, hər nə, hamı, heç nə, nəsa, filankəs və s.*

İsim kimi hallanır. Məsələn: *filankəs, filankəsin, filankəsə, filankəsi, filankəsdə, filankəsdən.*

Bəzi əvəzliyi sifətin yerində işlənir, yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallanır və ismin yerində işlənir. Məsələn: *bəzi* (hansı? – sifətin əvəz edib) *insanlar; bəzilərini* (kimi?), *bəzisinə* (kim? – ismi əvəz edib).

Əsasən mənsubiyyətə görə dəyişə bilir. Məsələn: *Onun heç kimi yoxdur.* Hamı, hərə, bəzi qeyri-müəyyən əvəzlilikləri I, II, III

şəxsin təkini yox, cəminin mənsubiyyətini qəbul edir. Məsələn: *hərəmiz, hərəniz, hamınız* və s.

Kim? nə? sualına cavab verir. Məsələn: *hər kəs* (kim?), *hər nə* (nə?).

Bəziləri cəmlənə bilir. Məsələn: *bəziləri, kimsələr, filankəslər. Hamı, hərə, biri* və s. əvəzliliklər cəmlənə bilmir.

Cümlənin mübtədası (*Kimsə yerdən dilləndi*), tamamlığı (*Mən hər kəsi dəvət edirəm*), xəbəri (*Bu işin səbəbkarı filankəsdir*) olur. Yalnız bəzi əvəzliyi sifəti əvəz edərək cümlənin təyini ola bilir. Məsələn: Nihad bəzi tapşırıqları əlavə olaraq yazmışdı.

Kimsə əvəzliyi iki mənada işlənir: 1. Qeyri-müəyyən şəxs mənasında: *Kimsə məni səsləyirdi* (kim isə, birisi, biri). 2. İnkər mənasında: *Kimsə sənə söz deyə bilməz* (heç kim).

Təyini əvəzliliklərdən yalnız öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib substantivləşir, yəni ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. 1. Hallanır: *özüm, özümün, özümə, özümü, özümdə, özümdən*. 2. Cəmlənir: özləri.

Sual əvəzlilikləri sual məqsədi ilə işlənir. Əsas nitq hissələrinin sulları sual əvəzliliklərdir. *Kim? nə? necə? nə cür? hansı? neçənci? nə qədər? nə edir?* və s. Əvəzliliklər özünü də əvəz edir. Məsələn: *Biz gəlirik – Kim gəlir?* Onlar əvəz etdiyi əsas nitq hissəsinin qrammatik əlamətlərini daşıyır.

Əvəzliyin cümlədə rolundan danışarkən deməliyə ki, əvəzlilik cümlədə bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işlənir. Şəxs və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri, əsasən, mübtəda, tamalıq və ismi xəbər olur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, əvəzliliklərin substantivləşməsi məsələsi olduqca mürəkkəb məsələdir.

Azərbaycan dilində də zaman və məkan (yer) bildirənlər substantiv məqamda işlənmələri ilə nəzəri cəlb edir. *Zərflərin* bu qismi atributivləşmə-substantivləşmə əsasında cümlədə mübtəda vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Oralarçəmənlilik, buralar daşlıqdır; Yuxarı qaranlıq idi. Aşağı rütubətli idi*. Bu nümunələrdə işlənmiş *oralar, buralar, yuxarı, aşağı zərfləri* cümlədə *hara?* sualına cavab verərək mübtəda vəzifəsində çıxış etmişlər.

Substantiv məqamda işlənən zaman zərflərinin sayı çox deyildir (*axşam, səhər, sabah, günorta, dünən, srağagün, gecə, gecəyarı, bu gün, bu il, bildir, inişil* və s.). Bura o sözlərin aidiyyəti vardır ki, onlar cümlədə subyekt, obyekt məqamlarında işlənə bilir. Məsələn: *Xoruz banlamasa, səhər açılmır?* – mübtəda; *Açılma səhər, banlama xoruz!* – xitab; *Allahın nə çox sabahı?!* (Molla Nəsrəddin lətifəsi) –

mübtədə (mənsubiyyət şəkilçisi ilə).

İsim və zərflə ortaq olan sözlər, məsələn, *gecə, gündüz, günorta, səhər, axşam* tipli sözlər yerinə görə həm isim, həm də zərf olur. Bu sözlər isim kimi işləndikdə ismin suallarına cavab verir və ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Zərf kimi işləndikdə *nə zaman?, nə vaxt?, haçan?* suallarına cavab verir.

İsim kimi: *O gün ki fəsli yaz olur; Gecə, gündüz taraz olur. Gündə durma, qaralarsan.*

Zərf kimi: *Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün gecə-gündüz çalışmısan. Gecə dərs oxumaq o qədər də faydalı olmur.*

Nəzərə almaq lazımdır ki, *sabah, günorta, gecə, gündüz, axşam, səhər* sözləri heç bir şəkilçi qəbul etmədən həm isim, həm də zərf kimi çıxış edir. Məsələn: *Gecə (zərf) bizim evin qabağında fişəng atdılar. Bu gecə (isim) heç vaxt mənim yadımdan çıxma-yacvaq. Yaz, bahar, yay, payız, qış sözləri isə zərf kimi çıxış etmək üçün çox vaxt zərfdüzəldən -da2 şəkilçisi ilə işlənməlidir.* Məsələn: *Yayda (zərf) havalar çox isti olur. Yay (isim) ən çox xoşladığım fəsildir.*

Rus dilində zərflərin substantivləşməsi halları müşahidə olunmur.

Qarşılaşdırılan hər iki dildəki digər köməkçi sözlər kimi, nidalar ismin və ya hər hansı başqa bir təyinedici sözün morfoloji əlamətini qəbul etdiyi müşahidə edilir. Bu halda nidalər cümləyə emosionallıq vermək qabiliyyətini itirir və cümlənin müəyyən müstəqil üzvünə çevrilir.

Rus dilində də digər müqayisəsi aparılan dillərdə olduğu kimi nidalərin ismə keçməsi halları az müşahidə olunur. Məsələn: *Стены от ура и тряслись отренетали* (isim); *Кричали женщины: ура! и в воздух чепчики бросали* (nida).

Azərbaycan dilində aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək: *Mən onun gülüşlərini* – “ha-ha-ha”larını heç vaxt unutmaram.

Feillərin substantivləşməsindən bəhs edərkən, ilk öncə feilin təsriflənməyən formaları olan məsdər və feili sifətlərin substantivləşməsindən bəhs edək.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində də məsdərin aid olduğu feillə əlaqəsi olduqca sıxdır. Feilin tədqiqatçıları məsdərdə ismə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər qeyd etmişlər. Məsdər həm təsdiq, həm də inkar formasında substantivləşir (daha çox təsdiq formasında). Məsdər həm təklidə, həm də ona aid olan söz birləşmələri (məsdər tərkibləri şəklində substantivləşir. Məsdər adlıq halda işlənməklə, cümlədə mübtədə, xəbər vəzifələrini icra edir. Məsələn: *Danışmaq dananı qurda verər* (atalar sözü). Susmaq da bir cavabdır (atalar

sözü). İstəmək bir ayıb, verməmək iki ayıb (atalar sözü). Məsdərin substantivləşməsi onun mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənməsi yolu ilə də özünü büruzə verir: *Sənin deməyin artıqdır – mən öz işimi səndən yaxşı bilirəm.*

Məsdər feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərə deyilir. Məsdərin ismə aid xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən görünür ki, əşyanın yox, hərəkətin adını bildirir və nə? sualına cavab verir. Məsələn: *Danışmaq gümüşdürsə, susmaq (nə?) qızıldır.*

Mənsubiyyətə görə dəyisir: *mənim oxumağım, sənin oxumağın, onun oxumağı, bizim oxumağımız* və s.

Qoşmalarla işlənə bilir: *oxumaq üçün, oxumağa görə, oxumaqdan ötrü.*

Hallanır: *oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan.*

Cümlədə mübtəda, tamamlıq, zərflilik və ismi xəbər (yalnız III şəxs təkin xəbərlilik şəkilçisini qəbul etdikdə) olur. Məsələn: *Yaşamaq gözəldir. Oxumağı sevirəm. Meyvə yığmağa getmişdi. Məqsədımız elm öyrənməkdir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, məsdər isim kimi cəmlənə, sifətləşə bilmir. *Onların oxumaqları* kimi ifadələr qrammatik normanın pozulması sayılır.

Məsdər yönlük halda məqsəd zərfliyi (*Oxumağa getmişdi*), çıxışlıq halda isə tamamlıq (*Oxumaqdan bezmir*), səbəb zərfliyi (*Oxumaqdan gözləri şişib*) və yer zərfliyi (*Meyvə yığmaqdan gəlirdi*) kimi çıxış edir.

Sifət və saylar kimi feili sifətlər də aid olduğu ismin yerində işləndikdə substantivləşir. Bu zaman feili sifət aid olduğu ismin xüsusiyyətini daşıyır, yəni hallanır, mənsubiyyətə görə dəyisir, cəmlənir, ismin suallarına cavab verir, cümlədə mübtəda və ya tamamlıq olur və s. Məsələn: *Vətən uğrunda canından keçən fədailər heç bir zaman unudulmur.* Bu cümlədən fədailər ismini çıxartsaq, onu təyin edən feili sifət (və ya feili sifət tərkibi) həmin ismin xüsusiyyətlərini qəbul edəcək, yəni cəm şəkilçisi qəbul edib cümlədə *kim?* sualına cavab verərək mürəkkəb mübtəda olacaq. Məsələn: *Vətən uğrunda canından keçənlər (kim?) heç bir zaman unudulmur.*

Azərbaycan dilində feili sifət düzəldən şəkilçilər çox olsa da, daha çox *-an/-ən* şəkilçiləri ilə düzəlmələr substantivləşərək işlənilir. Məsələn: *Axtaran tapar, yoğuran yapar. Əkində əkməyən xırmanda ağlar. Özgəsinə quyu qazanın özü düşər. El eybini sənə deyən*

sənin də eybini elə deyər! -*dıq, -dik, -dük, -duk; -mı, -mı, -mu, -mı* şəkilçiləri ilə düzələn feili sifətlər də substantivləşə bilər. Məsələn: *Sağ alin verdiyini sol əl bilməz. Axtardığım yar idi, yetirdi pərvərdigar! Aşıq gördüyünü çalar. Sənə elə (bir) söz deyərəm ki, dəymişin duran yerdə kalın tökülər. Görən varmı mənimtək, Əli yardan üzülmüş. Alışmış qudurmuşdan betərdi.*

Rus dilində feili sifətlər öncə sifətə keçir (adyektivləşir), sonra isə substantivləşirlər. Bunlara misal olaraq *мороженое, служащий, учащийся, будущее, настоящее, командированный* və s. sözləri göstərmək olar. Feilin şəxslı formalarında substantivləşməyə əsas verən heç nə yoxdur. Bununla belə, nadir hallarda feilin şəxslı formalarının da substantiv məqamda işlənməsinə rast gəlmək olur. Bunlara əsasən məsəllərdə, alqış, qarğış və s. tipli nümunələrdə təsadüf edirik. Məsələn: *Öldü var, döndü yoxdur. Oldu ilə öldüyə çarə yoxdur. Ay saqqalı ağarmış! Ay (canı) sağ olmuş! Ay başı batmış.* və s.

Feili sifət substantivləşərkən ismin aşağıdakı xüsusiyyətlərini daşıya bilmir: *Hara?* sualına cavab ola bilmir. Ümumi və xüsusi ola bilmir. Mücərrəd və konkret ola bilmir.

Daha çox -acaq², -malı², -an², -dığım⁴, -mı⁴ şəkilçili feili sifətlər substantivləşir.

Morfoloji təhlil zamanı substantivləşmiş feili sifətlər feili sifət kimi təhlil olunur.

Şəxs şəkilçisi qəbul edən feili sifət həm substantivləşərək, həm də substantivləşmədən cümlənin xəbəri ola bilər. Feili sifət sifətin suallarından birinə cavab olursa, deməli, substantivləşməmişdir. Cümlədə feili sifətin aid olduğu isim yoxdursa feili sifət substantivləşir. Məsələn: *Oxuyan şagird nəticə qazanar.* – cümləsində feili sifətin (*oxuyan*) aid olduğu isim (*şagird*) var. Deməli, bu cümlədəki feili sifət substantivləşməmişdir. *Oxuyan nəticə qazanar.* – cümləsində feili sifətin (*oxuyan*) aid olduğu isim yoxdur.

Deməli, bu feili sifət substantivləşmişdir. Bu qayda feili sifət cümlənin xəbəri olduqda pozula bilər. Yəni, Bu şagird oxuyandır. – cümləsindəki feili sifət (*oxuyandır*) heç bir ismə aid olmasa da, substantivləşməyib. Feili sifətlər substantivləşdiyi kimi, feili sifət tərkibləri də substantivləşə bilər. Məsələn: *Gün girən evə həkim girməz.* – cümləsindəki feili sifət hansı? sualına cavab verdiyi üçün substantivləşməmişdir. *Qurddan qorxan qoyun saxlamaz.* – cümləsindəki feili sifət yaratdığı tərkiblə birlikdə cümlənin *kim?* sualına cavab verdiyi üçün mübtədərdir. Deməli, substantivləşmişdir.

Feili sifət cümlədə xəbərlilik şəkilçisini qəbul edərək, ismi

xəbər ola bilər. Məsələn: *yaxşıdır, ağlağandır* – sifət; *çalışandır, ağlayandır* – feili sifət. İsmi xüsusiyyətlərini daşıya bilər. Məsələn: *Yatmışları* (yatmış insanları) *razı deyiləm, kimsə oyatsın* (M.Ə.Sabir).

Beləliklə, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi nəticəsində bir sıra xüsusiyyətlərin itməsi müəyyən edilmişdir: zaman mənası itir, feilin qrammatik növünün mənası dəyişir, feili idarənin üsulu itir və s.

Ədəbiyyat

- Abdullayev, Ə. 1972. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı: Maarif.
- Adilov, M.İ. 1966. "Azərbaycan dilində substantivləşmə". *Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, 22 (2): 88. Bakı.
- Axundov, A.A. 1977. "Azərbaycan dilində konversiya". *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi* 1: 69. Bakı.
- Azərbaycan dilinin qrammatikası*. 1960. Bakı: Azərb. EA-nın nəşri. İ hissə.
- Cəfərov, C. 1998. "Nitq hissəsi anlayışı məsələsinə dair". *Pedaqoji Universiteti Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası* 1: 11-19. Bakı.
- Cəfərov, C. 1983. *Nitq hissələrində keçid prosesləri*. Bakı: API.
- Dəmirçizadə, Ə. 1984. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı: Maarif.
- Дмитриев, Н.К. 1948. *Грамматика башкирского языка*. Москва-Ленинград: АН СССР.
- Kazımov, Q. 2000. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı: Ünsiyyət.
- Грамматика русского языка: в 2-х т.* 1960. Т. 1, Москва: АН СССР.
- Лудыкова, В.М. 2010. *Имя прилагательное в синтаксисе агглютинативных языков: функционально-коммуникативный аспект*. Сыктывкар: Изд. Сыктывкарского университета.
- Созаев, Б.Т. 1976. *Имя прилагательное в карачаево-балкарском языке*. Б.Т.Созаев. Нальчик: Эльбрус.
- Talıbov, Q. 1988. *Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi*. Bakı: Elm.
- Виноградов, В.В. 1970. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва: Учпедгиз.

Syntactic function of conversion in a sentence

Gultekin Aliyeva¹

Abstract

The article is devoted to one of the actual problems of grammar. Not only in Azerbaijani and Russian, but also, in linguistics in general, asymmetry at the grammatical level has a more complex character. It is manifested both in the system as a whole and in the structure of grammatical units and their functionality. The article talks about the transition of words from one part of speech to another part of speech, which is one of the forms of existence of grammatical asymmetry. In the transition process, no changes are made in the layer and cover of the word, the forms overlap. Basically, the functional character of the relations between these forms is revealed, as well as different paradigms are clarified. In substantivization, the syntactic function appears in the background. Any morphological category that is substantiated acts in the role of subject and object, and this manifests itself as a regularity.

Key words: *parts of speech, members of sentence, conversion, grammar, syntactic relation.*

References

- Abdullayev, Ə. 1972. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı: Maarif.
- Adilov, M.İ. 1966. "Azərbaycan dilində substantivləşmə". *Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, 22 (2): 88. Bakı.
- Axundov, A.A. 1977. "Azərbaycan dilində konversiya". *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi* 1: 69. Bakı.
- Azərbaycan dilinin qrammatikası*. 1960. Bakı: Azərb. EA-nın nəşri. İhissə.
- Cəfərov, C. 1998. "Nitq hissəsi anlayışı məsələsinə dair". *Pedaqoji Universiteti Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası* 1: 11-19. Bakı.
- Cəfərov, C. 1983. *Nitq hissələrində keçid prosesləri*. Bakı: API.
- Dəmirçizadə, Ə. 1984. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı: Maarif.
- Dmitriev, N.K. 1948. *Grammatika bashkirskogo yazika*. Moskva-Leningrad: AN SSSR.
- Kazımov, Q. 2000. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı: Ünsiyyət.

¹Gultekin A. Aliyeva – Doktor of Philosophy in Philology (PhD), Associate Professor, Institute of Linguistics named after Nasimi.

E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

ORCID ID: 0009-0004-3197-3654

For citation: Aliyeva, G.A. 2023. "Syntactic function of conversion in a sentence". *Uzbekistan: Language and Culture* 2: 40–56.

- Grammatika russkogo yazika: v 2-x t.* 1960. T. 1, Moskva: AN SSSR.
- Ludykova, V.M. 2010. *Imya prilagatelnoe v sintaksise aglyutivnix yazikov: funktsionalno-kommunikativniy aspekt.* Siktivkar: Izd. Siktivkarskogo universiteta.
- Sozaev, B.T. 1976. *Imya prilagatelnoe v karachaevo-balkarskom yazike.* B.T.Sozaev. Nalchik: Elbrus.
- Talıbov, Q. 1988. *Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi.* Bakı: Elm.
- Vinogradov, V.V. 1970. *Russkiy yazik. Grammaticheskoe uchenie o slove.* Moskva: Uchpedgiz.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

O'zbekiston: til va madaniyat (O'zTM) – zamonaviy O'zbekiston (sobiq Turkiston) bilan bog'liq bevosita Markaziy Osiyo mintaqasini birlashtiradigan til, tarix, san'at, etnografiya, madaniyat va ijtimoiy fanlar sohalarini qamrab olgan ilmiy jurnaldir. O'zTM munozarali, zamonaviy, innovatsion, konseptual jihatdan qiziqarli, original mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni nashr qiladi. Jurnal lingvistika, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, din, falsafa, ilohiyot, fan, ta'lim, metodika, sotsiologiya, psixologiya, tarix, madaniyat, san'at, etnologiya, etnografiya, antropologiyaga oid ilmiy yo'nalishdagi maqolalar va taqrizlar hamda konferensiya hisobotlarini qabul qiladi.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, boshqa turkiy tillarda ham qabul qilinadi. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr ettirmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etilishi lozim.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (uzlangcult@gmail.com) elektron pochta-siga yuboriladi. Iqtiboslar va izohlar uchun MS Word menejerini qo'llash mumkin.

Barcha qo'lyozmalar tahririyatga muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan taqdim etiladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantiriladi. Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbek va ingliz tillarida 100–150 so'zdan iborat abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstraktda maqolaning qisqacha mazmuni va dolzarbligi, tadqiqot natijalari aks etishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi kerak.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – to'q bo'yoqda, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki"

shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satr boshidan, boshqa barcha qatorlari xatboshidan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

VII. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

VIII.1. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*, Shahar: Nashriyot nomi.

Qudratullayev, Hasan. 2018. *Boburning adabiy-estetik olami*. Toshkent: Ma'naviyat.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Qudratullayev 2018, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya, kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011 (a), 99]

[Sirojiddinov 2011 (b), 67]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Abdurahmonov, G'anijon, Alibek Rustamov. 1984. *Navoiy tilining grammatik xususiyatlari*. Toshkent: Fan.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdurahmonov, Rustamov 1984, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq mualliflari bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda birinchi muallif ismi yoziladi va "boshqalar" deb ko'rsatiladi.

[Familiya va boshqalar kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Abdug'afurov, Abdurashid. 2016. "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi". *XX asr o'zbek mumtoz adabiyotshunosligi*, Olim To'laboyev muharrirligida, 174–184. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdug'afurov 2016, 176]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Mamatov, Ulug'bek. 2018. *O'zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san'at asarlari*.

Toshkent: Mumtoz so'z. <https://kitobxon.com/uz/catalog/sanat/>. 12.03.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mamatov 2018, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2017, 19-hujjat]

VIII.2. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi". *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Mahmudov, Nizomiddin. 2013. "Termin, badiiy so'z va metafora". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 3 – 8. Toshkent.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mahmudov, 2013, 5]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Aminov, Hasan. 2018. "O'zbekiston san'atida temuriylar siymosi". *O'zbekistonda xorijiy tillar* 2: 246 – 253. doi: 10.36078/1596780051.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

VIII.3. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro‘yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo‘yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo‘lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko‘rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. “Jomiy “Xamsa” yozganmi?.” *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Jabborov, Rustam. 2019. “Navoiyning Tabrizda yashagan xorazmlik kotibi”. *UZA: O‘zbekiston Milliy axborot agentligi*, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Jabborov 2010, 17]

Maqola so‘ngida foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro‘yxati ikki qismdan iborat bo‘lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko‘rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini “The Chicago Manual of Style, 16th Edition” qo‘llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko‘rib olishingiz mumkin.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Uzbekistan: language and culture is an academic journal, publishing research in linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies. We aim to publish cutting edge, innovative, conceptually interesting, original case studies and new research, which shape and lead debates in multifaceted studies. We do not publish economic analyses or policy papers. Any opinions and views expressed in publications are the opinions and views of the authors, and the publishers are not responsible for the views/ reviews of the contributors.

The journal is published four times a year. The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcomed. In addition to research articles, the journal welcomes book reviews, literature overviews, conference reports and research project announcements.

1. General

- Submission Guideline

1. Manuscripts may be submitted at any time during the year. However, if the author wishes to have his/her manuscript published in a certain issue of the journal, the submission should be made at least five months in advance of the proposed publication date.

2) Manuscripts should be submitted by email (uzlangcult@gmail.com) as an attachment in MS Word document (.doc) format and use MS Word Source.

3) All manuscripts should be submitted with a cover page including an email address, a mailing address and a short introduction about the author(s) /contributor(s)'.

2. Manuscript format

1) The main texts should be written in Times New Roman font, 12 point, and single-spaced in 44 pagination with 1-inch margins.

2) Submissions must follow the author-date system of *The Chicago Manual of Style*, 16th Edition.

3) Quotations are given in brackets in the text.

4) A research article should normally be no more than 9,000 words in length, including the following contents:

- an abstract of 150-200 words (in English, Russian, and Uzbek) and seven to ten keywords;

- a list of references of no more than five (5) pages;

- tables and figures, if any.

5) A book review should generally be about 1,500 English words (or other languages) in length, and must include the heading and closing in the following format:

- Heading: *Title of the Book*. By Author's Name(s). City of Publication: Publisher Name, Year. pp. Price, ISBN:, (hardcover/paperback).

- Closing: Book reviewer's name, affiliation and postal address at the end.

6) Style Points Headings. Limit: Four levels.

- Level 1. Title Style (e.g. the first letter of each word upper case, except prepositions), Bold, and 14 point.
- Level 2. Title Style, Italics, 14 Point.
- Level 3. Modified “down” style (first letter upper case, or first letter of first two words if the first word is an article), Bold, and 12 point.
- Level 4. Modified down style, Bold, 11 point.

3. Style and Usage

1) Translation

- Translated excerpts from classical texts or non-English sources should be annotated with clarification of its original/published language and translator. Likewise, “Author’s own” translations of quoted texts should be noted as such.

- The author is expected to provide an English translation of key terms in the work, rather than a translator without expertise in the subject.

- Excerpts or quoted texts from published translation will not be edited. However, UzLC editors may query or modify translations of key terms or texts provided by the author.

- Where necessary, short supplementary information such as dates, an item in its original characters, or the Romanized form of a non-English item, may be included.

- Names of foreign publishers, and titles of sources published in a foreign language should primarily appear in Romanized form without translation. However, if necessary, a translation may be added in brackets ([]).

2) Names and Terms

- Place Names (foreign):

Designation for division of areas should be either translated or hyphenated after the given area name.

Designation for geographical/structure names are not hyphenated, and appear without the equivalent English term.

Institutional names are considered proper nouns. Their names should appear following the preference of the individual institutions.

3) The descriptive designation of a period is usually lowercase, except for proper names or traditionally capitalized terms.

4. Quotation

1) Block Quotations:

- A block quotation should start with double line spacing and an indentation from the left margin. From the second paragraph of the block quotation, additional paragraph indentation is needed.

Texts in block quotation should be written in Times New Roman 10 pts., and not be entirely italicized.

5. Others

1) There is one space after sentence punctuation and not two.

2) The end parenthesis, closing quotation mark, and footnote numbers come after the sentence punctuation.

3) For parentheses within parentheses, use brackets ([]).

6. Basic Citation Format

The following examples illustrate citations using the **author-date** system. Each example of a reference list entry is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text. For more details and many more examples, see chapter 15 of *The Chicago Manual of Style*.

BOOK

Reference List (hanging indent):

Pollan, Michael. 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of How Eating Has Evolved*. New York: Penguin.

In Text Cite:

[Pollan 2006, 99–100]

Reference List (hanging indent):

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. 2007. *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York: Knopf.

In Text Cite:

[Ward and Burns 2007, 52]

For four or more authors, list all of the authors in the reference list; in the text, list only the first author, followed by et al. (“and others”):

[Barnes et al. 2010, 847]

Reference List (hanging indent) book chapter:

Kelly, John D. 2010. “Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.” In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.

In Text Cite:

[Kelly 2010, 77]

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources):

Reference List (hanging indent) book originally published elsewhere:

Cicero, Quintus Tullius. 1986. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

In Text Cite:

[Cicero 1986, 35]

BOOK PUBLISHED ELECTRONICALLY

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL; include an access date only if one is required by your discipline. If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a

chapter or other number.

Reference List (hanging indent):

Austen, Jane. 2007. *Pride and Prejudice: A Novel in Five Books*. New York: Penguin Classics. Kindle edition.

In Text Cite:

[Austen 2007, 101]

Reference List (hanging indent):

Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. 1987. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders>

In Text Cite:

[Kurland and Lerner, chap. 10, doc. 19]

JOURNAL ARTICLE

Article in a print journal

In the text, list the specific page numbers consulted, if any. In the reference list entry, list the page range for the whole article.

Reference List (hanging indent):

Weinstein, Joshua I. 2009. "The Market in Plato's Republic." *Classical Philology* 104:439–58.

In text cite:

[Weinstein 2009, 440]

Article in an online journal

Include a DOI if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL. Include an access date only if one is required by your discipline.

Reference List (hanging indent):

Kossinets, Gueorgi, and Duncan J. Watts. 2009. "Origins of Homophily in an Evolving Social Network." *American Journal of Sociology* 115:405–50. doi:10.1086/599247.

In text cite:

[Kossinets and Watts 2009, 411]

Article in a newspaper or popular magazine

Newspaper and magazine articles may be cited in running text ("As Sheryl Stolberg and Robert Pear noted in a New York Times article on February 27, 2010..."); they are commonly omitted from a reference list. The following examples show more formal versions of the citations. If you consulted the article online, include a URL; include an access date only if your discipline requires one. If no author is identified, begin the citation with the article title.

Reference List (hanging indent):

Mendelsohn, Daniel. 2010. "But Enough about Me." *New Yorker*, January 25.

In text cite:

[Mendelsohn 2010, 68]

Reference List (hanging indent):

Stolberg, Sheryl Gay, and Robert Pear. 2010. "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote." *New York Times*, February 27. <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>.

In text cite:

[Stolberg and Pear 2010, 12]

WEBSITE

A citation to website content can often be limited to a mention in the text ("As of July 19, 2008, the McDonald's Corporation listed on its website . . ."). If a more formal citation is desired, it may be cited as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

Bibliography (hanging indent):

Google. 2009. "Google Privacy Policy." Last modified March 11. <http://www.google.com/intl/en/privacypolicy.html>.

In text cite:

[Google 2009]

Reference List (hanging indent):

McDonald's Corporation. 2008. "McDonald's Happy Meal Toy Safety Facts." <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

In text cite:

[McDonald's 2008]

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan 0936-raqam bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan ro'yxatga
kiritilgan (30.10.2021. № 308/6).

Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.

Telefonlar: +99871 281-45-11, +99871 281-41-93.

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

E-mail: uzlangcult@gmail.com

Bosishga 30.06.2023-yilda ruxsat etildi.

Bichimi 70x100 1/16, Ofset bosma. "Cambria" garniturasida.

Shartli b.t. 7,51. Nashr b.t. 7,62.

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali tahririyatida
tayyorlandi va sahifalandi.

"YASHNOBOD NASHR" bosmaxonasida chop etildi.

Adadi 300 nusxa. Buyurtma №2.

Bosmaxona manzili: Toshkent shahar Yashnobod tumani,
58-a harbiy shaharcha.